

Székely Gábor

Egy vita margójára: a Kommunisták Magyarországi Pártjának vezetői elleni perek Moszkvában - Kun Béla, Lukács György és Nagy Imre példáján¹

2004 áprilisában tudományos konferenciára gyűlt Hannoverbe a Kominternnel foglalkozó történészek legjava. A „*The Communist International, its Persons, Apparats and Structures*” nemzetközi projektet záró eszmeeserén több ország kutatói ismertették eredményeiket, amelyek közül talán a legérdekesebbek a Kominternben dolgozó munkatársakkal kapcsolatos újabb összeállítások voltak. Magam a Hungarians in the Comintern² tanulmányommal vettem részt a munkában. Hozzászóltam ahhoz a vitához is, amely az NKVD és a Komintern közötti kapcsolatokról, konkrétan Herbert Wehner (1906-1990) NKVD-nek írt jelentéseiről, illetve Wehner személyes felelősségéről bontakozott ki. Wehner a háború utáni német szociáldemokrácia emblematikus figurája volt, 1952-1982 a párt elnökségének tagja, 1983-ig a parlamenti frakció elnöke. De kommunis-taként kezdte politikai pályafutását: 1927-ben lépett be a német kommunista pártba (KPD), és hamarosan a politikai bizottság (PB) egyik titkára lett. Hitler hatalomra jutását követően is Németországban maradt, egészen 1935-ig végez-te sikeresen illegális munkáját, majd a letartóztatás elől emigrált: Prágában, Pá-rizsban, végül 1937-től Moszkvában dolgozott – itt a Komintern titkárságán német referensként. 1941-ben Svédországba küldték illegális munkára, német párt szervezésére, ahol azonban letartóztatják, börtönbe került. Eközben Moszkva árulás vádjával kizárta a KPD-ből. 1946-ban tért vissza Németor-szágba és lépett be az SPD-be. A vitában a két eltérő álláspontot Hermann Weber (1928-), a mannheimi egyetem emeritus professzora, a Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, a Német Szocialista Egységpárt Diktatúráját (Történetét) Feldolgozó Alapítvány alapítója, és Reinhard Müller (1944-) tör-ténész, a hamburgi Institut für Sozialforschung kutatója, a Gesellschaft für Exilforschung (Emigrációkutató Társaság) tagja és a Wehnerről írt két nagy-monográfia³ szerzője képviselte. Én Weber álláspontját támogattam, röviden utalva a rendelkezésünkre álló magyar vonatkozású tapasztalatokra. Egyetértet-tem Weberrel abban, hogy Wehner megítélése Müllernél, - és persze több más szereplőé is - nem történeti: mindenek előtt nem veszi kellően figyelembe az

¹ A tanulmány alapját az eredetileg angol nyelven írt előadás képezi, amelynek német nyelvű változata megjelent Gabor SZEKELY: *Béla Kun, György Lukács, Imre Nagy und die Säuberungen in Moskau*. Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung 2008. Berlin. Aufbau-Verlag, 331-338.

² Hungarians in the Comintern. Budapest-Hannover 2004, manuskript. You can read it in English: www.szekelyg.fw.hu

³ Reinhard MÜLLER: *Die Akte Wehners. Moskau 1937 bis 1941*. 1993, Rowohlt-Berlin, 430. Uő: Herbert Wehner, 1937 Moskau. Hamburger Edition, Hamburg 2004. 556.

adott történelmi helyzetet, különösen pedig azt a légkört, amelyben a tárgyalt személyek éltek. Nem mintha Müller ne ismerné azokat a körülményeket, amelyek halálos fenyegetést jelentettek, nem csak az emigránsok személyére, hanem családjukra, barátaikra, sőt akár ismerőseikre is. Nem is beszélve a szereplők egy részének megrendüléséről hitükben, kiábrándulását a szovjet rendszertől, Sztálinból, vagyis egész addigi életük értékeiből. Ezt Müller pontosan leírja. Mégsem veszi figyelembe, hogy ritkán kerül ember ilyen bonyolult és tragikus helyzetbe, és hogy ezek a körülmények szélsőséges reakciókat válthattak ki, meghatározták a szereplő személyiségek viselkedését, cselekedeteiket. Értékelésükkor, viselkedésük megértéséhez a kutató történésznek is figyelembe kell vennie mindezeket. Müller, igen aprólékosan, dokumentumok százait felvonultatva számtalan egyéni sors példáján keresztül mutatja be a történeteket, a rettenetet, az emberek megalázását. Mindez azonban holmi díszlet marad, és nem lesz érthető éppen a lényeg: miért viselkedtek így ezek az emberek? Csak a közlés marad, a történetek leírása és az egyes „áruló” személyek elítélése, mintegy második megalázása. Azt állítva, hogy maguk is hozzájárultak saját és társaik pusztulásához, azt állítva, hogy „nem volt különbség a hóhér és az áldozat között”. Ezzel a felfogással szemben, Weberrel egyetértve, úgy vélem, hogy teljesen téves a vitában szüntelenül elhangzó két fő állítás. Az egyik az a leegyszerűsítés, miszerint a „*hóhér ezekben a kapcsolatokban nem volt megkülönböztethető áldozatától*”. És különösen a másik, hogy a vallomásokban, vagy a jelentésekben elmarasztalt szereplők halálukat, vagy Gulag-ra kerülésüket a vallomásokat tevőknek, vagy a jelentések írójának köszönhették. Ha megvizsgáljuk pontosan a történeteket, akkor rá kell döbennünk: ebben a körben nem voltak hóhérok, csak áldozatok. Ez az, amiért Müller mindkét állítása alapvetően téves, és ellentmond a koncepciók perék lényegének.

A történelem torz fintora, hogy fél évszázad múltán előbb Nagy Imre, majd Herbert Wehner hasonló céllal került a politikai csatározások keresztútjába. Wehnert az 1994-es választási kampány idején érték heves támadások Moszkvai múltja miatt,⁴ nyilvánvalóan a szociáldemokrata párt esélyeinek a gyengítésére⁵. Az 1958-ban kivégzett Nagy Imre, az 1953-1955 évek, majd az 1956-os forradalom magyar miniszterelnöke esetében, szintén a moszkvai emigrációs évek iratai kavartak mind a mai napig tartó vitát. Ezeket 1989-ben, a rendszerváltás előestéjén küldték el Magyarországra, az akkori magyar pártvezetés re-

⁴ Erről lásd Hermann WEBER: *Immer wieder Legenden über Herbert Wehner*. 146-148. A választásokon az SPD lett ugyan a legnagyobb párt, a CDU szilárd szövetségese, a CSU mellett azonban biztosította a liberálisok FDP támogatását is, így kormányt alakíthatott. http://de.wikipedia.org/wiki/Bundestagswahl_1994. 2009. február 2.

⁵ A vádaskodás ezt követően is folytatódott. A legszélsőségesebb állítás Markus Wolftól, a kelet-német titkosszolgálatok főnökétől hangzott el. Visszaemlékezésében, *Kémfőnök a titkos háborúban* (Spionagechef im geheimen Krieg. Erinnerungen. Econ Verlag, 1997. 512p.) azzal vádolta Wehnert, hogy az NDK számára kémkedett. A könyv megjelenésének évében azonban visszavonta állítását: Wehner „*soha és semmilyen módon*” (nie und in keiner Weise) nem állt az NDK szolgálatában.

formellenes szárnyának kérésére, a változások fékezése céljából, valamint az azokat sürgetők, Nagy Imre nevét zászlajukra írók lejáratására.⁶

Hannoverben a vitában mindenek előtt azt állítottam, hogy kutatásaink egyértelműen bizonyították: a letartóztatottak vallomásai nem ártottak, de nem is árthattak az általuk a vallomásukban elmarasztaltaknak, s ezt mind a vallomást tevők, mind pedig a vallomásban elmarasztalt személyek többnyire tudták is. Tisztában voltak azzal, hogy sorsukat máshol döntenek el, sőt, hogy általában már el is döntötték, amikor őket még meg sem kérdezték, vagy éppen vallomástételre kényszerítették. Tudjuk, hogy a többségükben már előre elkészített, vagy részben a „szükségleteknek megfelelően” tovább alakított forgatókönyv szerinti vallomásoknak csak azokban az esetekben volt valamelyest, de akkor is csak formális jelentősége, ahol a vádlottak bíróság elé kerültek. Azonban ezekben az esetekben is csak a „megfelelő” vallomások, jelentések, iratok találhatóak a bírósági aktákban. Egyedül a koncepció alapján összeállított vádirat határozta meg a vádlott sorsát, minden másnak, a vallomásoknak, a jelentéseknek, a korábbi időkből a vádlottra vonatkozó „terhelő” iratoknak, bizonyítékoknak csak formális szerepük volt. Az ítéleteket, tudjuk, nem a vallomások alapján hozták, hanem fordítva: a „vallomásokat” idomították az előre eldöntött ítéleteknek megfelelően.⁷ Ismeretes ugyanakkor, hogy a bíróság elé kerültek jelentették a törpe minoritást. Tudomásunk szerint a több mint ezer magyar kivégzett és gulágra ítélt közül mindössze egynek volt pere és ügyvédje: Rudas Lászlónak, a neves filozófusnak, aki túlélte az emigrációt. A nagy többség el sem jutott a bíróságokig. Őket az NKVD „hármastanácsai”, illetve „különleges tanácsai”, a katonákat pedig a „katonai kollégiumok”, míg a felső katonai vezetőket a Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának Katonai Kollégiuma ítéletei alapján küldték a gulágra, vagy (főként az utóbbiak esetében) a kivégzőosztagok elé. Náluk a terhelő vallomásoknak még formális jelentőségük sem volt: az életben maradt szerencsésebbek ítéletükről nem ritkán csak a transzportok indulására gyülekezve szereztek tudomást, a csoport előtt tartott névsorolvasás keretében. A halálraítélteken az ítéletet a kihirdetést követően azonnal végrehajtották.⁸

Magyarországon is sokat írtunk e perek, pontosabban a koncepciók eljárások anatómiájáról, jól ismerjük a különféle körülményeket, eljárásokat, amelyek között és amelyek során az embereket letartóztatták. Szinte minden esetben felkutatható volt az is, hogyan került sor az egyes személyek letartóztatására, sőt,

⁶ RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz* I. kötet. 1956-os Intézet, Budapest 1996. 200. Pontosán nem tudjuk kiknek a kérésére kerültek a Nagy Imre dosszié dokumentumai 1989 nyarán Budapestre. A dokumentumok átadását személyesen Valerij Krjucskov, a KGB elnöke rendelte el, ezért valószínűnek vélhető, hogy a kérés Grósz Károlytól, az MSZMP akkori főtítkáráról származott. (Nyers Rezső, a párt elnöke, nem tudott e kérésről, s a dokumentumokról is Grósztól értesült. Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 960. f. 1. öe. 1.lap.

⁷ ILLÉS László: *KGB akták vallomása a magyar írói sorsokról*. IN: *Üzenet Thermopüléből*. Argumentum, Budapest, 1999. 104-105.

⁸ PETRÁK Katalin: *Magyarok a Szovjetunióban 1922-1945*. Politikatörténeti Füzetek, Budapest, 2000, 282-283.

az esetek nagy többségében az is, milyen vádak alapján került az illető az NKVD áldozatai közé. A terror ugyanis csak annyiban volt irracionális, hogy az áldozatok valójában nem voltak se kémek, se gyilkosok, sőt, még idegen hatalmak ügynökei sem. Még kisszerű rendőrségi spicliket is nagyítóval kellett keresnünk közöttük. Racionális volt azonban annyiban, hogy a sztálini rendszernek szüksége volt kézzel fogható belső és külső ellenségekre, hogy folyamatosan bizonyítsa az „osztályharc állandó éleződésének” a rendszer lényegéhez tartozó tételét. Különösen a szovjet rendszer megdöntésére törő belső ellenség összeesküvéseinek folyamatos leleplezése volt fontos: a feszültség fenntartása, a hatalom megkérdőjelezhetetlensége. Az összeesküvéseket és az összeesküvőket azonban elő kellett teremteni valahonnan – ez lett a harmincas évek közepétől az NKVD fő feladata, amit tervszerűen végre is hajtott. Ennek pontos koreográfiája volt. Az első lépés az volt, hogy felterjesztettek egy listát azokról, akiket le kívántak tartóztatni, mindjárt jelezve, hogy melyik kategóriába sorolják őket. Az első kategóriába azokat tették, akiknek „azonnali letartóztatását és ügyük kivizsgálása után agyonlövésüket” javasolták. A második kategóriába a „kevésbé aktív, azonban ellenséges elemek” kerültek, akiket letartóztatásukat követően 8-10 év börtönre vagy táborra ítélték. A javaslatokat maga Jezsov nézte át, s ő hagyta jóvá az egyes kategóriák keretszámait is. E keretszámokat be kellett tartani: növelni nem volt szabad, csökkenteni lehetett, és át lehetett csoportosítani a kategóriák között.⁹

A koncepciók perekben formálisan igen fontos szerepet játszottak azok a baloldali személyiségek, akik korábbi meggyőződésükkel, még inkább akik Sztálinnal és annak módszereivel fordultak szembe, akiket kiutasítottak a Szovjetunióból (Trockij), akik elhagyták, illetve sikerült elhagyniuk a Szovjetuniót, vagy külföldön léptek a nyilvánosság elé kritikájukkal. Ők szorosan hozzátartoztak a koncepciók perek hátteréhez, inkább, mint az elenyésző számú leleplezett rendőrségi beépült ügynök. Herbert Wehnert is egy ilyen ügyben marasztalja el Müller, illetve a német irodalom. A történetnek van egy kis magyar vonatkozása is. Wehner, amikor 1937-ben az NKVD lefogta és kihallgatta vallo-mást tett, miszerint a Wollenberg-László trockista csoporttal kapcsolatot tartott fenn 17 német személy, akiket azután az NKVD el is ítélte, illetve akik közülük még szabadlábon voltak, azokat letartóztatta. Itt persze tudni kell, hogy Moszkvába érkezésekor Wehnert az NKVD rögtön kezelésbe vette, arról kérdezték, hogyan tartóztatták le Ernst Thälmann-t, a német párt vezérét, s hogyan kerülhette ő el a lebukást, amikor szinte minden kommunista és szociáldemokrata vezető koncentrációs táborba került. A kérdések felértek egy gyanúsítással. (Ezt a gyakorlatot, amelynek célja vagy a delikvens megsemmisítése, vagy tel-

⁹ N. I. Jezsov, az NKVD parancsnoka 1937. július 30-án kelt, 00447. számú parancsában az NKVD leningrádi parancsnokságának az 1. kategóriában 4.000 ember, a másodikba 10.000 letartóztatását engedélyezte. A parancs az 1937. augusztus 5-én induló országos letartóztatások forgatókönyve. Leningradsky Martirolog 1937-1938. Vol. 1. Sankt-Peterburg 1995. 41-44.

jes engedelmességre bírása, Rákosi Mátyás is megszenvedte 1940-es Moszkvába érkezését követően. Őt arról faggatták, miért tett vallomást a magyarországi bíróság előtt.) Ezzel párhuzamosan került sor a sztálinizmussal szembe fordult és több ilyen értelmű publikációt közreadó német Erich Wollenberg (1892-1973) és Lengyel Richard (1902-1940, a Raoul, illetve Charles László álnév volt) kitalált trockista összeesküvő csoport híveinek „feldobására”, amihez Wehnert használták fel.¹⁰

Az események alakulása inkább az egyének oldaláról tűnhetett irracionálisnak, vagy véletlennek. Abban ugyanis valóban döntő szerepe volt a véletlennek, hogy az azonos körben, létfeltételek és politikai kapcsolatok között élő emberek közül személy szerint ki és milyen sorsra jutott. Az NKVD látószögébe kerültek közül kit és miért ítélték el, s különösen, hogy mi volt az ítélet: börtön, gulág, halál, vagy éppen a szabadulás? Ebben kimutathatóan nem, vagy csak csekély szerepet játszottak a vallomások és jelentések. Más kérdés, hogy morálisan milyen hatással volt mindez az emberekre, akik valójában egy személyben voltak „terhelő tanúk” és „vádoltak”, vagyis a koncepciók perek különböző szintű áldozatai – *de nem hóhérok*.

A magyar áldozatok és a sztálini koncepció

Ismeretes, hogy az első koncepciók hullám a „régibőlsevik vezető gárda” körének a megsemmisítése volt. Ebben a magyar pártvezetők közül jószerével csak négy személy jöhetett számításba. *Kun Béla* (1886-1938), a KMP megalapítója, *Lukács György* (1885-1971), a nemzetközi tekintélyű filozófus, *Rákosi Mátyás* (1892-1971) a Komintern titkára az 1920-as évek első felében, a KMP egyik vezetője és *Varga Jenő* (1879-1964), a tekintélyes közgazdász, mind a négyen Lenin munkatársai. Kun Béla kivételével, amint a halálozási dátumokból látható, túléltek a korszakot, ami szorosan összefüggött a koncepció lényegével.

Kun Béla

Kun Béla volt kimagaslóan a legtekintélyesebb közülük: a Komintern alapítója,¹¹ a nemzetközi munkásmozgalom emblematikus figurája, Lenin tisztelője és egymást kölcsönösen megbecsülő vitapartnere. A Kommunisták Magyaror-

¹⁰ A magyar származású, de Ausztriában élő, és a KP-hoz ott csatlakozott Lengyel Richardot és Wollenberget a világhírű francia íróval, a Szovjetunióról korábban lelkesen nyilatkozó és róla író André Gide-el együtt támadták. Ebben ekkor részt vett a Sztálinnal később szintén szembe forduló két svájci származású kommunista, a Komintern egyik titkára, Jules Humbert-Droz, illetve Theo Pinkus (1909-1991), aki alapítója és haláláig résztvevője volt az 1973-tól a két „tábor” párbeszédét segítő Munkásmozgalom-történészek Nemzetközi Egyesületének (ITH).

¹¹ Kevésbé ismert, hogy Kun a kezdetektől részt vett a Komintern létrehozásában. Programadó cikkét „A jövő internacionálé” címmel a Pravda közölte 1918. február 3-i számában. SZÉKELY Gábor: *Kun Béla a Kominternben*. IN: *Kun Béláról. Tanulmányok*. Kossuth Kiadó, 1988. 484.

szági Pártja megalapítója, vezetője a Magyarországi Tanácsköztársaságnak, amely az európai tanácsköztársaságok közül magát a leghosszabb ideig, több mint négy hónapig tartotta, és fegyverrel szállt szembe az ország területét támadó, szuverenitását megkérdőjelező antanttal. A „*koncepció*” szerint ezért Kunt likvidálni kellett. Ezen az sem változtatott, - és éppen ez jelzi a koncepció keménységét - hogy Sztálin és Kun között soha nem volt ellentét. Útjaik soha nem keresztezték egymást. Vagyis még arról sem lehetett szó, mint a Komintern volt elnöke, Grigorij Zinovjev, a párt tekintélyes vezetői, Lev Kamenyev és Nyikolaj Buharin (Lenin szerint „*a párt kedvence és legjobb teoretikusa*”), vagy a tekintélyes és népszerű politikus-publicista Karl Radek esetében. Mindez jelzi a koncepció egyik fontos, a történettudományban kellően nem hangsúlyozott vonását: a koncepció meghatározásában és működtetésében Sztálint nem vezérelték személyes motívumok. Számára, a régi bolsevikok esetében egy volt a fontos: egyetlen olyan tekintély se maradjon életben, aki eséllyel megkérdőjelezhetné elképzeléseit és gyakorlatát a szovjethatalom fenntartásáról. Sztálin úgy vélte, hogy ezeket az embereket likvidálni kell az „*ügy*” érdekében. Valóban hitte, hogy ők, tevékenységükkel aláássák a saját hatalmával azonosnak tekintett szovjethatalmat, a szocialista forradalom vívmányát. Természetesen tudta, hogy nem terroristák, vagy más hatalmak ügynökei ők, volt elvtársai, sőt talán barátai (Buharin), viszont tekinthette őket objektíve „*illegális ellenforradalmi szervezkedőknek*”. S nem csak őket, hanem mindazokat, akik munkatársaik, azok munkatársai és ismerőse voltak. Minél följebb volt az illető, minél több emberrel volt kapcsolatban, annál szélesebb lett a kör. Kun Bélának volt saját véleménye, körei pedig éppen ilyenek voltak.

A Kun eltávolítását már 1935 nyarán, a Komintern VII. kongresszusán megkezdték – nem lett a kongresszus Elnökségének tagja. Egy év múlva, a Komintern VB Politikai Titkárságának 1936. szeptember 5-i ülésén pedig már valamennyi funkciójából felmentették. A „*Komintern irányvonala és vezetése elleni kampányára*”, valamint az emigrációt bomlasztó tevékenységére hivatkoztak. Ezért még nem járt halálbüntetés – lehet, hogy Dimitrov és Manuilskij a kisebbik rossz választását ajánlotta? Kun két nappal később válaszolt Dimitrovnak. Visszaütasította a vádakát, de elfogadta a döntést felmentéséről. Levelét így zárta: „*Kérem Önöket, higgyék el nekem, hogy azon a munkán, amellyel megbíznak, ki fogom érdemelni bizalmukat, és lehetővé válik, hogy visszahegyezzenek a magyar munkára és a nemzetközi munkára.*”¹² Valószínűleg ebben az időben döntöttek letartóztatásáról, bár még kinevezték az egyik jelentős kiadó, a Társadalmi és Közgazdasági Kiadó (SZOCEKGIZ) igazgatójának. A kérdés csupán az maradt, hogy milyen alapon kerüljön sor a letartóztatásra? Tudjuk, hogy először nyilvános perbe akarták vonni, de sem a Zinovjev, sem pedig a Buharin elleni perbe nem illett bele – mindkettővel voltak korábbi, még a 20-as évekből származó éles ellentétei. Az utasítás és az 1. kategóriába soro-

¹² Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, Budapest, 500.f. 4/9.

lás azonban egyértelmű volt letartóztatásakor, amelyre végül 1937. június 29-én került sor. Első kihallgatásakor még nem döntöttek el, hogy mi legyen a pontos vád ellene, de azt igen, hogy halálbüntetés lesz az ítélet. Erről közvetett dokumentumokkal rendelkezünk. Ezekből láthatjuk, hogy rábírták: ismerje be, hogy „*illegális ellenforradalmi csoportot*” szervezett, amelynek tagja volt, többek között, saját veje is, az ismert kommunista író, Hidas Antal. Miután a tervbe vett perekben nem találtak számára szerepet és letettek a külön per megrendezéséről is, Kunt egyszerűen agyonlőtték.¹³ Az általa említettek is hasonló sorsra jutottak, vagy a gulágra kerültek, függetlenül attól, szolgáltak e újabb használható nevekkkel, vagy sem.

Közéjük tartozott a Kun ellen indított vizsgálat egyik vádlottja, az író, költő Lengyel József. 1938. szeptember 8-i vallomásaiból tudjuk, melyek voltak a vallatók kérdései, immár Kun kivégzése után. 1. Ki szervezte be az ellenforradalmi szervezkedésbe? 2. Mi volt a feladata, mint újságírónak? 3. Kik voltak a szervezkedés vezetői? 4. Melyek voltak a módszerek, amelyekkel biztosította Kun saját vezető szerepét. 5. Melyek voltak a szervezet céljai. 6. Milyen konkrét terrorista feladatokat kapott. Sorolta a neveket (19-et említett), de csak részben ismerte be bűnösségét. Érdekesek Lengyel egyik vallomásának befejező sorai: „*Nem tartom magam gonosz bűnösnek. Szeretnék dolgozni és ezzel bizonyítani, hogy engem bűnössé inkább a körülmények tettek, mint az ellenséges szándék.*”¹⁴

Lukács György – egy furcsa történet

Lukács György, külföldön ismertebb nevén Georg Lukacs önéletrajzi vázlatában szerencsés véletlennek tartja, hogy nem tartóztatták le a „*nagy káderirtás*” idején, s hogy életben maradt 1941-es letartóztatását követően is.

Történetét részletesebben ismerjük, bár irataihoz csak részben jutottunk hozzá.¹⁵ Jelen vitakérdésünkhöz azonban fontos adalékokkal szolgálnak a dokumentumok.

Lukácsot 1941. június 29-én tartóztatták le, egy héttel az után, hogy Németország megtámadta a Szovjetuniót. A Ljubljankára került, s az ellene több változatban megfogalmazott vádirat végül az 58. paragrafus 1. pontjára összponto-

¹³ Kun Béla kivégzéséről nem jelent meg közlemény, haláláról sokáig nem volt adat. Jungerth-Arnóthy Mihály, moszkvai magyar követ egyik 1939-es jelentésében még az szerepelt, hogy Kunt 12 évre ítélték. A hivatalos rehabilitációról szóló moszkvai dokumentumba kivégzésének időpontjaként 1938. augusztus 9. szerepel. Hidas Kun rehabilitálása után, az 1950-es évek közepén térhetett haza családjával Magyarországra. PETRÁK Katalin: *Magyarok a Szovjetunióban 1922-1945*. Napvilág Kiadó, 2000. 294.

¹⁴ Memorial, f.1. op. 4. d.73079. Lengyel a gulágra került, csak 1955-ben rehabilitálták, s térhetett haza Magyarországra.

¹⁵ A dokumentumok először orosz nyelven jelentek meg, majd kiegészítve magyarul. *Besedi na Ljubljanke. Sledstvennoje djelo Djordja Lukacs. Matjeriali k biografii*. Moskva 2001, illetve magyarul: *Vallatás a Ljubljankán. Lukács György vizsgálati iratai. Életrajzi dokumentumok*. Argentum-Lukács Archivum, Budapest 2002. 247. (A továbbiakban: *Vallatás a Ljubljankán...*).

sult. Ez kémkedést és hazaárulást jelentett, ami főbelövással járt. Később a vád (valószínűleg különböző közbenjárások hatására) módosult, már csak a magyar emigránsok körében végzett ellenséges tevékenységet tartalmazta, amiért már „*csak*” a gulág fenyegetett. Miután a vádat nem tudták a Lukácsnál lefoglalt iratokkal alátámasztani, egy magyar emigránstól kényszerítettek ki terhelő vallomást. A vallomás abszurd volt, e mellett Lukács állította, másokkal együtt, hogy soha nem is látta az illetőt, Timár Istvánt.¹⁶ A szembesítés azonban elmaradt, miután a tanút, aki „*hasznavehetetlennek*” bizonyult vallomása után, rövid úton, még a Lukács ellen folytatott vizsgálat idején agyonlőtték.

Mindebből arra is következtethetne a körülményeket kevésbé ismerő kutató, hogy ez bizonyíték lehet a vallomások fontosságára. Hiszen úgy tűnhet, hogy a vallomás igazságának a megdőlése vezetett Lukács megmeneküléséhez. Ennek azonban éppen az ellenkezője az igaz. Amit a történet bizonyít az éppen a vallomás szerepének az érdektelensége volt. A Lukács ellen felhozott vádak nem voltak kevésbé megalapozottak, mint a Zinovjev, a Buharin és a Radek elleniek, amint azt maga Lukács is nagyon jól látta. Nyilván tisztában volt azzal is, hogy nem jelenthet menekvést számára, hogy Timárt korábban nem ismerte. Szerencséje volt - mint maga írta - hogy nem hozták, nem akarták olyan helyzetbe hozni, amikor mindent bevallott, aláírt volna, amit csak elébe tettek. Nem voltak illúziói. Jól tudta, hogy saját „*beismerő*” vallomásuk alapján ítélték el Zinovjevet és Buharint, majd utánuk a magyarok többségét is. E mellett kényszerítették őket mások nevének említésére is. Közeli ismerősei közül ez történt a kivégzett Kun Bélával, Kelen Józseffel, a Tanácsköztársaság miniszterével,¹⁷ Magyar Lajossal, a Komintern Kína szakértőjével, a gulágon elhunyt író Karikás Frigyesselel és Sas Gyulával (Giulio Aquila), Willi Münzenberg munkatársával, az első fasizmust elemző tanulmányok szerzőjével.¹⁸

Lukács már a „*nagy perek*” idején felismerte a helyzet lényegét. Érzekelte a veszélyt, s kereste a lehetőséget a túlélésre. Az elsők között állt azok közé, akik nyilvánosan, sőt teátrálisan elítélték Zinovjevet és Kamenyevet – persze csak a per lezárulása után 10 nappal. Sőt, a hatalmas példányszámban megjelent irodalmi lapban, a Lityerturnaja Gazeta-ban „*Szégyen az árulókra*” címmel utasította vissza a Szocialista Internacionálé tiltakozását – már Zinovjev és Kamenyev kivégzése után. Ugyanekkor védelmébe vett kihallgatás alatt álló letartóztatottakat, tudva, hogy ezzel kockáztat. Többek között az író Gábor Andort (öt

¹⁶ A szociáldemokrata Timár István vallomásában igaz volt, hogy egy kommunista társa javaslatára lépte át a magyar-szovjet határt, és Moszkvába akart menni, hogy felkeresse Lukács Györgyöt. Az NKVD által kikényszerített vallomásban már megtalálható, miszerint őt a magyar rendőrség dobta át a határon, hogy Lukácssal, a magyar rendőrség moszkvai rezidensével lépjen kapcsolatba, s folytasson kémtevékenységet vele együttműködve.

¹⁷ Kelent a Tanácsköztársaság leverése után életfogytiglani fegyházra ítélték. Az ítélet ellen, többek között Albert Einstein is tiltakozott. Magyar-szovjet fogolycseré egyezmény keretében szabadult. 1938-ban tartóztatták le Moszkvában, majd kivégezték.

¹⁸ Sas Gyula életútjáról lásd SZÉKELY Gábor: *A Komintern és a fasizmus 1921-1929*. Kosuth Könyvkiadó 1980. 122-127.

elengedték végül)¹⁹ és sikertelenül Kelen Józsefet, akinek ügyében a Ljubljankára személyesen is bement.²⁰

Ez a valós összefüggés és nem az, amit Müller mutat be Lukácsról. Könyvében ismerteti Lukács 1941-es letartóztatását, s hogy kémkedéssel gyanúsítják. E néhány sor után Müller megrovólag egy hosszú idézetet közöl tőle, amelyben bemutatja, hogy a vele történtek ellenére Lukács a szovjet alkotmányt dicsőíti, mint a szabadság és a felszabadult emberek győzelmét.²¹ Csak-hogy a két eseménynek nem sok köze volt egymáshoz. A dicshimnusz Lukács öt évvel korábban, még 1936 júniusában publikálta. A nagy terror előtt, még azok sorában, akik kedvező változásokat reméltek az alkotmánytól. S ha később tette volna, akkor sem a neki tulajdonított képmutatás lett volna ennek oka. De erről majd az összefoglalásban.

Nagy Imre – hóhér és áldozat?

Magyarországon a rendszerváltás meghatározó pillanata volt Nagy Imre, a Kádár János által 1958-ban kivégeztetett és jeltelen sírba temetett kommunista miniszterelnök újratemetése. Kádárt egész életén át kínozza a bűntudat, ami kiderült az MSZMP KB ülésén mondott utolsó beszédéből, nem különben abból, hogy Kádár szervezete nem bírta a feszültséget: 1989. július 6-án meghalt, ugyanazon a napon, amikor a bíróság kimondta Nagy Imre rehabilitálását.

Ezekben a hetekben érkezhettek Budapestre egy dosszié, amelyet maga Vlagyimir Krjucskov, a KGB elnöke állítottatott össze Nagy Imre NKVD ügynöki múltjáról. Magyar kérésre, az SZKP Politikai Bizottságának a hozzájárulásával.²² A dokumentumokat az MSZMP főtitkára, Grósz Károly ismertette 1989. szeptemberében. Nagy Imre lejáratásának célja az volt, hogy megtörje az akkor Nagy Imre emléke mögé felsorakozó rendszerváltást követelők befolyását. Mi volt a dossziében? Iratok, amelyek arról tanúskodtak, hogy Nagy Imre 1933-tól az OGPU ügynöke volt Vologya fedőnéven, és jelentéseket írt környezetéről. Jelentéseiben mintegy 150 nevet említett, jórészüket szovjetellenes, sőt terrorista cselekedetekkel is vádolva. Olyan dokumentum köztük azonban nincs, amelyet ezekkel a vádakkal maga Nagy Imre írt volna. A dokumentumok többsége ugyanis NKVD tisztektől származnak, akik beszámolnak Vologya tevékenységéről. Az egyik utolsó dokumentum a leginkább célzatos. Közel 200 személy nevét sorolja fel, akiket – szerintük – Nagy Imre juttatott a kivégzettek, vagy a deportáltak közé. Ez a dokumentum nagy valószínűséggel már 1989-ben készült.

Ha eltekintünk attól a szakmai vitától, hogy a dokumentumok közül melyek a korabeliek, melyek a később keletkezettek, melyek eredetiek, s melyek hamis-

¹⁹ *Vallatás a Ljubljankán* .. 227.

²⁰ Ugyanott 10.

²¹ Reinhard MÜLLER: *Menschenfalle Moskau. Exil und stalinistische Verfolgung*. Hamburger Edition 2001. 23.

²² RAINER: 200.

sítványok,²³ akkor csak egy kérdés marad, mely jelen tanulmányunk szempontjából a legfontosabb: vajon valóban Nagy Imre felelős a majd 200 ember tragikus sorsáért?

Annyi bizonyosan állítható, hogy Nagy Imre, mint minden moszkvai emigráns, köztük tehát Wehner is, ha felkérték, vagy a durvább formában, ha letartóztatták, akkor rendelkezésére állt az NKVD-nek. A szervezetet, pontosabban annak Állambiztonsági Főparancsnokságát (GUGP) a „kommunizmus öklének” tudták, amely lecsap az ellenségre - ha a csapás időnként célt is téveszt. (A letartóztatottak erről igyekeztek meggyőzni kihallgatóikat, illetve a valaha befolyásosabbak magát Sztálint.) Akik átlátták a helyzetet ennél árnyaltabb taktikát választottak. Prevencióként „beálltak a vonalba”: felháborodott cikkeket, jelentéseket írtak, vagy éppen nyilatkozatokat tettek az „árulók” ellen, tudva hogy azok helyzetén ez már nem ronthat. Képtelenség, hogy akár Zinovjev és Kamenyev, akár Buharin esetében ne tudták volna, hogy koholt vádakról van szó.

A beszervezetteknél és a letartóztatásban lévőknel már más volt a helyzet, amit Nagy Imre sorsa is példáz.

A dossziében található iratok szerint Nagy Imrét 1938. március 4-ről 5-re virradó éjjel tartóztatták le és három nap múlva, március 8-án bocsátották szabadon. Hogy mi történt a fogság napjaiban erről nem áll rendelkezésünkre dokumentum. Csak annak jelzése található meg, hogy Nagy korábban „értékes információkat szolgáltatott egy sor személy szovjetellenes tevékenységéről a magyar emigrációból”, s hogy egy másik NKVD GUGP részleg vezetője, bizonyos Altman kapitány pártoló érdeklődését követően bocsátották szabadon. A letartóztatásban, majd az után, még fenyegetetebben és állandó megfigyelés alatt Nagy ismét jelentett. Listáinak élén még 1940-ben is szerepeltek a már kivégzett magyar kommunista vezetők: Kun Béla, Karikás Frigyes, Magyar Lajos és mások. Szorult helyzetéből természetesen minden lehetőséget megragadván igyekezett szabadulni, ami végül 1941-ben sikerült is neki: katonai szolgálatra vonult be.

Összefoglalás

A dokumentumok azt bizonyítják, hogy a bejelentők és a vallomást tevők kettős szorításban voltak, valóban embercsapdában (Menschenfalle), amint az Müller könyvének címében találóan szerepel. A magyar emigránsok az otthoni sorozatos lebukásokból tudták, hogy a rendőrség beépítette ügynökeit az otthon illegalitásban működő pártba. Közülük egyet valóban sikerült is leleplezni az OGPU segítségével: Oancz József a magyar párt 1930-ban tartott kongresszusára érkezett a Szovjetunióba. A frakcióharcban talán sokan el is hitték, hogy

²³ A dosszié megtalálható a PI 960. f. 1-10. öe. Rainer M. János részletesen elemzi könyvében a dokumentumokat, más forrásokra hivatkozva. Véleményem szerint a dokumentumok eredetiek.

spiclik tömege veszi körül őket. A sejtés, hogy mindenhol ellenség leselkedik, hatott rájuk. Hitték, hogy meg kell tisztítani a párt sorait az árulóktól, nem is sejtve a végkifejletet. Elsőnek Kun Béla lépett, felhasználva a magyar Bíró Béla NKVD ezredest, az őt támadó, Magyarországról a kongresszusra érkező fiatal küldöttek ellen.²⁴

1936 után változott a helyzet, a csapda bezárult. Mindenki potenciális áldozattá vált. Ez határozta meg tudatukat, mindennapjaikat. Pontosan tudták, magyar visszaemlékezések százai bizonyítják,²⁵ hogy bárkiért eljöhet a fekete autó. Senki sem volt biztonságban, és éppen ez volt a sztálini rendszer lényege. Ezt 1937-1938-ra felismerték az emigránsok. Még a frakcióharcban egymás ellen feszülők is igyekeztek vallomásaikban olyan neveket említeni, akiknek már nem árthattak. Nem tudunk egyetlen olyan esetről sem, amikor a megvádoltak ne tudták volna, hogy az ellenük valló letartóztatott, a „vádoló”, hozzájuk hasonló helyzetben van. A nagyobb áttekintéssel rendelkezők – Kun, Lukács, Nagy Imre – azt is megértették, miért válhattak marionett figurákká Sztálin kezében. Nem vallomásuktól függ sorsuk, sem azoké, akik körülöttük éltek, hanem a tervtől, amelyet teljesíteni kellett. S hogy a TERVET Sztálin határozta meg. A hithű bolsevikok letartóztatása és kivégzése nem tévedésből történt. Megértették, amit az egyszerűbb emigránsok nem tudtak: Sztálin a végletekig hitt abban, hogy a lenini régi gárda tőle eltérő gondolkodói „objektíve” ellenséggé váltak. Kun és Lukács emlékezhetek Sztálinnak a Bolsevik című elméleti folyóiratban 1924-ben megjelent elemzésére, miszerint a „szociáldemokrácia a fasizmus objektíve mérsékelt szárnya.”²⁶ Ami azt jelentette Sztálin szerint, hogy a szociáldemokrácia éppúgy a kapitalizmus és imperializmus szolgálatában áll, mint a fasizmus, következésképpen a szociáldemokrácia ellen folytatott harcnak is hasonlóan kíméletlennek kell lennie. Az osztályharc állandó éleződésének elméletéből pedig következett a terror állandó fokozása és szélesítése. Hogy ki került a terror látószögébe azt így lehetett tudni, de hogy ki szabadulhatott, abban csak a szerencsének, s nem a vallomásoknak, a mentő és terhelő tanúknak lehetett szerepe.

²⁴ Mind rendőrspiclik – mondta Kun. 1933-ban tartóztatták le Szerényi Sándort, a párt hazai titkárságának 27 éves vezetőjét, aki viszont túlélte a gulágot és 2007 áprilisában, 102 éves korában hunyt el Budapesten. Bíró Béla hamarosan osztozott Kun sorsában.

²⁵ Az MSZMP KB Párttörténeti Intézetében évtizedekig működött, még az oral history korszak előtt egy „visszaemlékezés gyűjtő csoport”, amely 14 terjedelmes kötetben adta ki gyűjtéseit – enyhén kozmetikázva, de a történeteket jól bemutatva.

²⁶ Bolsevik, 1924. 11. szám, 9.

